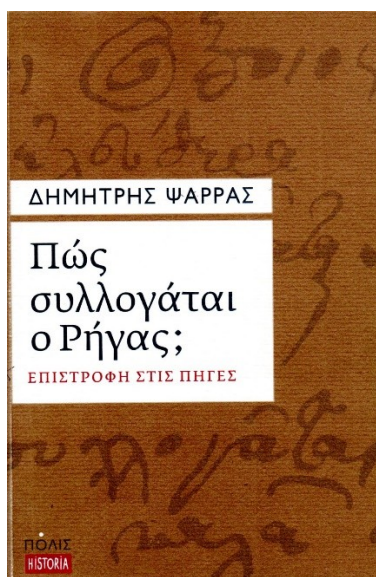

Δρ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος
 Ιστορικός της Ιατρικής
 Πρόεδρος Επιστημονικής Εταιρείας
 Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

(Δημοιεύθηκε στο περιοδικό *The books' journal*,
 τεύχ. 115, Ιανουάριος 2021, σελ.51-53)

Βιβλιοκριτική:

Δημήτρης Ψαρράς, *Πώς συλλογάται ο Ρήγας; Επιστροφή στις πηγές*, εκδόσεις Πόλις, Historia, Αθήνα 2020, σχήμα 14X21 εκ., (σελ. 205).

Η ζωή και το έργο του διαφωτιστή, επαναστάτη και πατέρα της ελληνικής ανεξαρτησίας Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) συνεχίζει να προκαλεί το ενδιαφέρον των μελετητών, που εκτός από τα άρθρα σε περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων και εφημερίδες, κατά τους τελευταίους μήνες του 2020 εκδόθηκαν και τρία σχετικά βιβλία, δείγμα κι' αυτό του ενδιαφέροντος που παρουσιάζει η ζωή και το πολυδιάστατο έργο του. Ένα από αυτά είναι το παρουσιαζόμενο βιβλίο του δημοσιογράφου και συγγραφέα Δημήτρη Ψαρρά¹. Το δεύτερο βιβλίο είναι της αν. καθηγήτριας Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Πατρών Γεωργίας Γκότση², η οποία παρουσιάζει την πρώτη βιογραφία του Ρήγα στην αγγλική βιβλιογραφία κατά το 1890 της Αγγλίδας συγγραφέως Edmonds αναπτύσσοντας περαιτέρω την ανακοίνωσή της στο Ζ' Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνου-Ρήγας» του 20127 στο Βελεστίνου. Και το τρίτο βιβλίο είναι του υπογράφοντος³, όπου στον πολυσέλιδο τόμο περιέχονται οι μελέτες τριάντα

¹ Δημήτρη Ψαρρά, *Πώς συλλογάται ο Ρήγας; Επιστροφή στις πηγές*, εκδόσεις Πόλις, Historia, Αθήνα 2020, σχήμα 14X21 εκ., (σελ. 205).

² Γεωργία Γκότση, *Ελίζαμπεθ Μ. Έντμονς. Μια Βικτωριανή βιογραφεί τον Ρήγα*, Εισαγωγή-κείμενο-σχόλια, έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2020, (σελ. 162).

³ Δημ. Καραμπερόπουλος, *Μελέτες για τον Ρήγα Βελεστινλή. 30 χρόνια (1990-2020)*, έκδοση της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2020, (σελ. 1228).

χρόνων, που δημοσιεύθηκαν σε συλλογικούς τόμους, πρακτικά συνεδρίων, περιοδικά, εφημερίδες καταναμημένες κατά ενότητες και χρονολογική σειρά.

Το παρουσιαζόμενο βιβλίο με 205 σελίδες περιέχει δέκα κεφάλαια, εισαγωγικό κείμενο και ευρετήριο. Από τον τίτλο του «Πώς συλλογάται ο Ρήγας;», ο συγγραφέας Δημήτρης Ψαρράς δείχνει στον αναγνώστη αμέσως πως ασχολείται με το βιβλίο *Φυσικής απάνθισμα*, όπου περιέχεται η θαυμάσια ρήση «Οποιοι ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά». Το βιβλίο αυτό ο Ρήγας το εξέδωσε στη Βιέννη το 1790 συγχρόνως με το βιβλίο *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, κατά την πρώτη μετάβασή του εκεί, ως γραμματέας και διερμηνέας του τιμώμενου από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας τοπάρχη της Βλαχίας Χριστόδουλο Κιρλιάνο, για τις βοήθειες που πρόσφερε κατά τον εν εξελίξει ήδη πόλεμο της Αυστρίας με τα Οθωμανικά στρατεύματα. Μάλιστα, το Ημερολόγιο των επισκέψεων και εξόδων, που κρατούσε ο Ρήγας κατά την παραμονή του στη Βιέννη, έχει διασωθεί και έχει δημοσιευθεί⁴. Εκεί παρατηρούμε την δραστηριότητα του Ρήγα στη Βιέννη, τις υψηλές επισκέψεις του στον αυτοκράτορα και τον καγκελάριο, καθώς και τις επισκέψεις στα τυπογραφεία, τα θέατρα, τη Βιβλιοθήκη. Τότε θα συμπλήρωσε, όπως έχουμε υποστηρίξει, τα θέματα του *Φυσικής απάνθισμα*, τα μετά τη σελίδα 165, όπου ο Ρήγας σημειώνει, «Τα κατωτέρω άρθρα περί μαγνήτου και των λοιπών, δεν ήταν έτοιμα δια να προστεθούν εις την τάξιν οπού έπρεπε»⁵.

Οι έρευνες για το *Φυσικής απάνθισμα* μέχρι το 1993

Μια και ο εύστοχος υπότιτλος του παρουσιαζόμενου βιβλίου είναι «Επιστροφή στις πηγές», θα δώσουμε το επίπεδο των γνώσεων, που είχαμε μέχρι το 1993 για το *Φυσικής απάνθισμα*. Ο ιστορικός του Ρήγα, Λεάνδρος Βρανούσης⁶, στο βασικό του έργο έγραφε πως «πηγές και πρότυπα της φυσικής του Ρήγα είναι δύσκολο να βρεθούν και να καθορισθούν» και τούτο διότι όπως επεξηγεί «δε μεταφράζει άλλωστε αυτούσιο ξένο έργο, αλλά μονάχα “ερανίζεται” τα στοιχεία που θα του χρειαστούν, “εκ της γερμανικής και γαλλικής διαλέκτου”, όπως λέει ο τίτλος του βιβλίου». Τα συμπεράσματά του αυτά ήταν αποτέλεσμα ερευνών σε ξένες βιβλιοθήκες, όπου προσπάθησε να βρει κάποιο πρότυπο, που ο Ρήγας θα χρησιμοποίησε για το *Φυσικής απάνθισμα*, όπως μας είχε τονίσει το 1994 η σύζυγός του Έρα Βρανούση, καθηγήτρια Ιστορίας. Επίσης, ο Απόστολος Δασκαλάκης⁷ κατέληγε στο συμπέρασμα, πως «δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί εκ ποιων γερμανικών κα γαλλικών συγγραμμάτων ήντλησε» ο Ρήγας τα θέματά του κατά τη συγγραφή του βιβλίου του *Φυσικής απάνθισμα*.

Επί πλέον, επισημαίνουμε πως το *Φυσικής απάνθισμα* με το «απλούν ύφος» θεωρούνταν από τους ειδικούς του επιστημονικού βιβλίου της Προεπαναστατικής εποχής ως ένα «βιβλίο κατωτάτου επιστημονικού επιπέδου»⁸.

⁴ Νέστορος Καμαριανού, *Ρήγας Βελεστινλής, Συμπληρώσεις και διορθώσεις για τη ζωή και το έργο του*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Αθ. Ε. Καραθανάσης, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1999.

⁵ Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ρήγας Βελεστινλής και Encyclopedie. Πότε έγραψε το *Φυσικής απάνθισμα*», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 29, 1996, σελ. 262-266.

⁶ Λεάνδρου Βρανούση, *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη, Αθήνα [1954], σελ. 254.

⁷ Απόστολου Δασκαλάκη, *Ο Ρήγας Βελεστινλής ως Διδάσκαλος του Γένους*, Αθήνα 1977, σελ. 84.

Οι έρευνες για το *Φυσικής απάνθισμα* μετά το 1993

Οι πρώτες έρευνες σχετικά με τις πηγές και τα πρότυπα του *Φυσικής απάνθισμα*, που αναζητούσαν οι ανωτέρω μνημονευόμενοι σημαντικοί συγγραφείς, δημοσιεύθηκαν το 1994. Όμως δεν έπεσαν ως μάννα εξ ουρανού. Το *Φυσικής απάνθισμα* επανεκδόθηκε από τον Λέανδρο Βρανούση το 1968, χωρίς όμως γενικό ευρετήριο. Επίσης, αναστατικά επανεκδόθηκε από την Ένωση Ελλήνων Φυσικών το 1971 με επιμέλεια του Μιχαήλ Αναστασιάδη χωρίς πάλι ευρετήριο. Και το 1991 επανεκδίδεται από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα αναστατικά με την προσθήκη ευρετηρίου από τον υπογράφωντα, εργασία και κόπος που ανταμείφθηκε. Με την συνεχή ενασχόληση με το κείμενο και το ευρετήριο του *Φυσικής απάνθισμα*, αναρωτηθήκαμε για την ανεύρεση του κλειδιού στην αναζήτηση του προτύπου του, κάτι που δεν προσέχθηκε μέχρι τότε από τους μελετητές του *Φυσικής απάνθισμα*. Και το κλειδί αυτό ήταν η αναφορά του Ρήγα στη σελίδα 157 του βιβλίου του, όπου σημειώνει: «Κάθε σπετζιάρης ιξεύρει την κατασκευήν [του φωσφόρου από τα ούρα], αν θέλη όμως κανείς να κάνη και μόνος του, ας κοιτάξη εις την Φραντζέζικην Εγκυκλοπαιδείαν την λέξιν φωσφόρος, και θέλει μάθη την τέχνην».

Κάποια στιγμή σαν αστραπή πέρασε η σκέψη, μήπως θα πρέπει να δούμε την Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια και μάλιστα το λήμμα «φώσφορος»; Έτσι, κατευθυνθήκαμε στην αναζήτηση του λήμματος «φωσφόρος» της Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας και το Καλοκαίρι του 1993, (τότε δεν υπήρχαν τα τωρινά εργαλεία του Ίντερνετ, και για αυτό οι έρευνες μας άξιζαν περισσότερο από πλευράς μόχθου), ζητήσαμε φωτοτυπία του λήμματος «φωσφόρος» από την αναστατική επανέκδοση της Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας, που είχε το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, και πρόθυμα μας το έδωσε ο Γιάννης Καράς, στην ομάδα του οποίου ήμασταν μέλος σε ερευνητικό πρόγραμμα για τα έντυπα βιβλία των θετικών επιστημών της Προεπαναστατικής εποχής. Και κάποια στιγμή στη σχετική εξέταση του λήμματος διαπιστώθηκε η αυτολεξεί μετάφρασή του. Στη συνέχεια, εντοπίσαμε και τα λήμματα για την κυκλοφορία του αίματος και για την άδηλο διαπνοή. Έτσι, στο Ετήσιο Φιλολογικό Μνημόσυνο του Λέανδρου Βρανούση, που διοργανώσαμε το 1994 στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, παρουσιάστηκαν τα ευρήματα αυτά και δημοσιεύθηκαν στα *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνου-Ρήγας»*⁹, και στο *Bulletin de Liaison*¹⁰. Τεκμηριώθηκε, πλέον, μια πηγή, ένα πρότυπο, που ο Ρήγας χρησιμοποίησε για το *Φυσικής απάνθισμα*. Στη συνέχεια, το 1997, στο ιστορικό περιοδικό *Ο Εραμιστής*¹¹ δημοσιεύθηκε άρθρο με νέες ταυτίσεις κειμένων του

⁸ Η. Αθανασιάδης, Δ. Διαλέτης, Ε. Νικολαΐδης, «Μια στατιστική προσέγγιση της γνωστικής ύλης μέσα από τα βιβλία των θετικών επιστημών τον αιώνα του διαφωτισμού», *Πρακτικά Συνεδρίου, Οι Φυσικές επιστήμες στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Θεσσαλία πριν την Επανάσταση*, Λάρισα-Αμπελάκια-Τύρναβος, 1985, σελ. 45-46.

⁹ Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ρήγα Βελεστινλή "Φυσικής απάνθισμα" και Γαλλική "Encyclopédie". Ταύτιση, για πρώτη φορά ενός προτύπου», *Υπέρεια*, τόμ. 2, *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνου-Ρήγας»*, Αθήνα 1994, σελ. 585-598.

¹⁰ D. Karaberopoulos, «Le Florilège de Physique (Φυσικής απάνθισμα) de Rhigas Vélestinlis et l'Encyclopédie. Première identification d'un modèle», *Bulletin de Liaison, No 12, Centre D'Etudes Balkaniques, Inalco*, Paris-Décembre 1994, p. 129-139, μετάφραση από τον καθηγητή Η. Tonnet.

¹¹ Δημ. Καραμπερόπουλου, «Η Γαλλική *Encyclopédie* ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα *Φυσικής απάνθισμα*», *Ο Εραμιστής*, τόμ.21, 1997, σελ. 95-128.

Ρήγα με την Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια, που μνημονεύονται στις σελ. 54-55 της παρουσιαζόμενης μελέτης του Δημ. Ψαρρά.

Ο δρόμος πλέον άνοιξε. Την σκυτάλη της έρευνας των πηγών πήρε στη συνέχεια ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Κώστας Πέτσιος, ο οποίος το 2000 κατά την επιμέλεια του *Φυσικής απάνθισμα*, της έκδοσης της Βουλής των Ελλήνων, πρόσθεσε και άλλες ταυτίσεις κειμένων του Ρήγα με την Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια, που αναφέρονται πάλι στη σελ. 55 της παρουσιαζόμενης μελέτης.

Έπειτα από χρόνια, το 2017, στο Ζ' Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», που διοργανώνουμε κάθε πέντε χρόνια στο Βελεστίνο, τη γενέτειρα του Ρήγα, ο φυσικός και συγγραφέας Χρίστος Ξενάκης έκανε την ανακοίνωση, «Το έργο του James Ferguson ως πρότυπο για τις αστρονομικές γνώσεις στο *Φυσικής απάνθισμα*». Μάλιστα στο κείμενο, που έχει κατατεθεί για τα υπό έκδοση Πρακτικά του Ζ' Συνεδρίου, (επιμελητής των Πρακτικών ο υπογράφων), έχει καταχωρίσει τμήματα από το *Φυσικής απάνθισμα* παράλληλα με αντίστοιχα κείμενα από το έργο του Ferguson της αγγλικής έκδοσης, *An easy introduction to Astronomy for young gentlemen and ladies*. Μάλιστα το έργο είναι σε διαλογική μορφή, όπως επισημαίνεται, στοιχείο που δείχνει ότι από εκεί έλαβε ο Ρήγας την διαλογική μορφή για το *Φυσικής απάνθισμα*.

Τα αστρονομικά θέματα που πραγματεύεται ο Ρήγας στο *Φυσικής Απάνθισμα* είναι: «Περί Γης», «Περί των ακολούθων της Γης», «Περί Σελήνης», «Περί Ηλίου», «Περί πλανητών», «Περί παλιρροιών είτε ρευμάτων θαλάσσης», «Περί αστέρων». Σε αυτά παρατίθεται αντίστοιχο κείμενο στα αγγλικά από το βιβλίο του Ferguson. Και καταλήγει ο Χρίστος Ξενάκης στην ανακοίνωσή του, «Από την παραπάνω σύγκριση προκύπτει ότι ο Ρήγας χρησιμοποίησε μάλλον κάποια γερμανική μετάφραση του έργου του Ferguson, αφού παντού χρησιμοποιεί το γερμανικό μετρικό σύστημα, σε ότι τουλάχιστον αφορά μήκη και επιφάνειες», και επί πλέον γνωρίζουμε ότι ο Ρήγας ήταν άμοιρος της αγγλικής γλώσσας.

Οι έρευνες του Δημήτρη Ψαρρά

Και τώρα το 2020 ο Δημήτρης Ψαρράς εξέδωσε το αξιόλογο βιβλίο του, που είναι αποτέλεσμα της ερευνητικής του προσπάθειας. Με την γερή γερμανομάθειά του έχει ταυτίσει αυτά, που ο Ξενάκης είχε δει στο αγγλικό μόνο κείμενο και όχι στο γερμανικό. Παραθέτει στο πέμπτο κεφάλαιο (σελ. 87-100) της μελέτης του αντικριστά τα αντίστοιχα τμήματα του *Φυσικής απάνθισμα* με την γερμανική έκδοση του Ferguson. Συμπληρώθηκε και αυτό το κενό του *Φυσικής απάνθισμα* από τις γερμανικές πηγές, και δίνεται έτσι εξήγηση γιατί ο Ρήγας στον τίτλο του βιβλίου του γράφει «εκ της γερμανικής και γαλλικής διαλέκτου ερρανισθέν», αναφέροντας πρώτα την γερμανική πηγή, κάτι που ο Λέανδρος Βρανούσης ακολούθησε, όπως μας ανέφερε η σύζυγός του, «Ο Λέανδρος έψαχνε σε γερμανικά βιβλία».

Επί πλέον, ο συγγραφέας στο παράρτημα του τετάρτου κεφαλαίου «Νέες ταυτίσεις δανείων από την Εγκυκλοπαίδεια», (σελ. 64-81), παραθέτει αντικριστά τα σχετικά κείμενα του *Φυσικής απάνθισμα* και της Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας. Μάλιστα, εύστοχα παρατηρεί, «Ομολογώ ότι το δικό μου έργο υπήρξε πολύ ευκολότερο, αφού εδώ και λίγα χρόνια, από το φθινόπωρο του 2017, έχουν ψηφιοποιηθεί οι 17 τόμοι της εγκυκλοπαίδειας και διατίθενται ελεύθερα στο Διαδίκτυο, μαζί με τους 11 τόμους των πινάκων και τα συμπληρωματικά τους στον ιστότοπο της Γαλλικής Ακαδημίας Επιστημών».

Ακόμη, η έρευνά του συγγραφέα προσέθεσε στις σελ. 82-86 της μελέτης του και άλλες πηγές, που ο Ρήγας, εκτός της Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας του Ντιντερό, χρησιμοποίησε για ορισμένα κείμενα του, που δείχνουν το εύρος των μελετών του, μια ακόμη συνεισφορά του συγγραφέα του βιβλίου: 1). *Encyclopédie méthodique par ordre des matières. Mathématiques*, για το κεφ. «Περί αστέρων», 2). *Dictionnaire raisonné universel d'histoire naturelle*, για το κεφ. «Περί ύδατος», και 3). *Supplément à l'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*, για τα κεφ. «Περί ψαριών και οστρακοδέρμων», «Περί πουλιών» και «Περί ανθρώπου, ζώων και ετέρων τινών».

Το έκτο κεφάλαιο του βιβλίου, (σελ. 101-127), έχει τίτλο «Ο Ρήγας και ο Βολταίρος». Ο συγγραφέας Δημήτρης Ψαρράς παρουσιάζει τα έργα του Βολταίρου από τα οποία ο Ρήγας έλαβε τμήματα, για τα θέματά του, αναγράφοντας τα σχετικά λήμματα αντικριστά ελληνικά-γαλλικά. Μάλιστα, όπως παρατηρεί, αξιοποίησε τη νέα τεχνολογία, και ιδιαίτερα το πρόγραμμα στο οποίο είναι όλα τα έργα του Βολταίρου με τις δυνατότητες αναζήτησης σχετικών αναφορών. Κατ' αυτόν το τρόπο κατόρθωσε να ανεύρει τις πηγές, (παρατίθενται στις σελ. 119-127), που ο Ρήγας χρησιμοποίησε από το έργο «*Des singularités de la nature*» (1768), για το «Περί ύδατος» κεφάλαιο, και το «*Eléments de la philosophie de Newton*» (1738), για το κεφάλαιο «Περί παλιρροιών, ήτοι ρευμάτων θαλάσσης».

Στην αρχή του έκτου κεφαλαίου παρατίθενται οι παρατηρήσεις του Ρήγα στο *Φυσικής απάνθισμα*, (σελ. 64) για το λάθος του Βολταίρου, ο οποίος αναφέρει σε σαράντα μέρη των συγγραμμάτων του, πως δεν υπάρχουν παλίρροιες στη Μεσόγειο. Και ο Ρήγας σημειώνει χαρακτηριστικά «απόρησα πώς έκαμε τοιούτον λάθος ένα τόσον μεγάλον πνεύμα. Πλην συγχωρητέος, επειδή πάντοτε επισφαλείς αι επίνοιαι και των πλέον σοφών ανθρώπων». Επί πλέον, εκτός της μίας αναφοράς μας στο έργο του Βολταίρου, «*Eléments de la philosophie de Newton, 1738*» πως στη Μεσόγειο δεν υπάρχουν παλίρροιες, ο συγγραφέας παραθέτει στο παράρτημα του κεφαλαίου άλλες τέσσερες σχετικές αναφορές σε έργα του Βολταίρου. Μάλλον η αναγραφή πως σε σαράντα μέρη των έργων του Βολταίρου αναγράφεται αυτή ανακρίβεια, ίσως να είναι σχήμα του Ρήγα.

Κατά τη γνώμη μας, και παρατίθεται στο βιβλίο (σελ. 102), ο Ρήγας με την κριτική που κάνει στον Βολταίρο δείχνει πως έχει μελετήσει τα έργα του, διαπιστώνει το λάθος του και εκφράζει την άποψή του, δείχνοντας έτσι σε ηλικία 33 ετών την δυναμική και το ανεξάρτητο του πνεύματός του. Ωστόσο, ο συγγραφέας προσπαθεί να υπεραμυνθεί τον Βολταίρο πως «υπάρχει ένα σοβαρό ελαφρυντικό», που δεν ανέφερε τις παλίρροιες στη Μεσόγειο θάλασσα, στοιχείο που μάλλον δείχνει την εκ μέρους του θετική στάση σε κάθε το ευρωπαϊκό.

Παρόμοια ο Ρήγας κατά την μετάφραση του *Νέου Αναχάρσιδος* το 1797 διαπίστωσε μια ανακρίβεια του Γάλλου φιλολόγου Μπαρθελεμού στην παραπομπή για την Δωδώνη της Ηπείρου, και αφού παραθέσει το σχετικό χωρίο από την Ιλιάδα του Ομήρου, επισημαίνει πως η αναφορά αυτή του Ομήρου ήταν για την Δωδώνη της Θεσσαλίας, το σημερινό Λιβάδι Ελασσόνας, με την παρατήρηση «φαίνεται ουν ότι η ομωνυμία εξηπάτησε τον θεϊόν αυτόν συγγραφέα»¹².

Με τις έρευνες του συγγραφέα Δημήτρη Ψαρρά συμπληρώνονται οι πηγές, τις οποίες ο Ρήγας χρησιμοποίησε για το *Φυσικής απάνθισμα*, που ο τίτλος πράγματι αποδίδει την εργασία του, πως απάνθισε από τόσα έργα καταγεγραμμένα πλέον σήμερα.

¹² Ρήγα Βελεστινλή, *Νέος Αναχάρσις*, Βιέννη 1797, αναστατική επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλου, Αθήνα 2005, σελ. 162-163.

Παρατηρούμε πως ο Ρήγας δεν πήρε ένα έργο να το μεταφράσει και να το προσφέρει στα ελληνικά. Θέλησε ο ίδιος να διαλέξει εκείνα, που θα πρόσφερε στους Έλληνες αναγνώστες, δείχνοντας έτσι το πρωτοποριακό πνεύμα του και την δυναμικότητά του. Πιο εύκολο θα ήταν να έπαιρνε ένα έργο και να το μετέφραζε. Όμως, διάλεξε τον δρόμο, που στην ουσία θα ήταν και δικός του καρπός έρευνας και προσφοράς.

Για τους 7-8 στίχους του *Θουρίου*

Στις σελ. 26-39 της μελέτης του ο συγγραφέας ασχολείται, όπως παρατηρεί, με την «πιο χαρακτηριστική και ασφαλώς πιο γνωστή επαναστατική φράση» του *Θουρίου*, τους στίχους 7 και 8,

«Καλιό ’ναι μιας ώρας ελεύθερη ζωή,
Παρά σαράντα χρόνοι σκλαβιά και φυλακή»,

επισημαίνοντας στη σελ. 28 πως «πρόκειται για ένα ακόμα δάνειο, ελεύθερη παράφραση από ένα διάσημο θεατρικό έργο της εποχής, τον *Κάτωνα*, του Άγγλου συγγραφέα Τζόζεφ Άντισον (1672-1719)»,

«A day, an hour of virtuous liberty
Is worth a whole eternity in bondage».

Προσθέτει επί πλέον ότι το θεατρικό αυτό έργο είχε μεταφραστεί στα γαλλικά και στα γερμανικά και ότι ο Βολταίρος είχε γράψει σχετικά, όπως και η Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια, την οποία ο Ρήγας μελετούσε. Γνωρίζουμε ότι και το 1797 ο Ρήγας την χρησιμοποίησε κατά την έκδοση του χάρτη της Μολδαβίας¹³. Ακόμη, ο συγγραφέας προσθέτει πως αυτή η φράση στα αγγλικά καταγράφεται το 1794 στα φοιτητικά λευκώματα του Πανεπιστημίου της Λειψίας.

Ωστόσο, θα πρέπει να παρατηρήσουμε πως το δίστιχο του Ρήγα δεν είναι μια αυτούσια απόδοση. Ίσως να είχε διαβάσει το δίστιχο στα γαλλικά ή τα γερμανικά και να ήταν ο σπινθήρας της δικής του σύνθεσης. Επισημαίνουμε ότι ίδιες λέξεις είναι μόνο η «ώρα» και η «σκλαβιά». Η «ελευθερία» γίνεται επίθετο από τον Ρήγα «ελεύθερη ζωή». Σημαντικό όμως είναι το γεγονός πως ο Ρήγας βάζει το προσωπικό του στοιχείο στη δεύτερη σειρά αναφέροντας τη συγκεκριμένη χρονική διάρκεια της ζωής του, τα σαράντα χρόνια. Τόσο χρονών ήταν τότε που έγραφε τον *Θούριο*.

Επί πλέον, παρατηρούμε ότι ο Ρήγας, κατά τη συνήθειά του, έδωσε πνοή στο δίστιχο. Παρόμοια έπραξε και στη φράση του Μαρμοντέλ στην αρχή του διηγήματος *Η Βοσκοπούλα των Άλπεων*, «Ο ιερός της πατρίδος έρωσ εμφωλεύσει εις την καρδίαν και η καρδιά δεν γηράσκει ποτέ». Μάλιστα τώρα, με τις έρευνες του Λέανδρου Βρανούση, έχουμε το γαλλικό κείμενο και το αντίστοιχο, που απέδωσε στα ελληνικά η *Εφημερίς των Σιατιστινών Αδελφών Πούλιου* και βλέπουμε την διαφορά στην έκφραση. Παραθέτουμε την σχετική παρατήρηση που εκφράσαμε το 2001 κατά την επιμέλεια έκδοσης του *Ηθικού Τρίποδος* του Ρήγα Βελεστινλή, «Η διαπίστωση της ποιητικής πνοής, που έδωσε στην φράση του Μαρμοντέλ, μας κάνει να υποθέσουμε ότι ο Ρήγας κάποια παρόμοια τακτική θα εφάρμοσε και στη ρήση «Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά», που αναγράφει

¹³ Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ρήγας και Γαλλική Encyclopédie. Μια ακόμη χρησιμοποίησή της στα 1797», *Ο Εραμιστής*, τόμ. 25, 2005, σελ. 418-420).

στο *Φυσικής απάνθισμα*, Βιέννη 1790, σελ. 24, με την παρατήρηση ότι το γνωμικό αυτό το είπε ο Χάλλερ. Ας ελπίσουμε ότι στο προσεχές μέλλον θα βρεθεί το πρωτότυπο κείμενο, όπως στην περίπτωση της φράσης του Μαρμοντέλ, για να διαπιστωθεί η σημαντική συμβολή του Ρήγα στην ποιητική απόδοση της ανωτέρω ρήσης»¹⁴.

**«Όποιος ελεύθερα συλλογάζεται,
συλλογάζεται καλά»**

Σημαντική είναι η συμβολή του συγγραφέα Δημήτρη Ψαρρά στην οριστική λύση για την πηγή του «γνωμικού του Χάλερ», που αναπτύσσεται στο έβδομο κεφάλαιο με τίτλο «Οι Προυσιάνοι και η ελευθερία», (σελ. 129-148). Σε πρόσφατες έρευνες η φράση αυτή εντοπίστηκε από τον Γεώργιο Κοντομήτρο σε ποίημα του Χάλλερ του 1734. Ωστόσο, το 2018 σε σχετικό δημοσίευσμά μας τονίζαμε πως μάλλον ο Ρήγας σε κάποιο έντυπο και όχι στο ποίημα θα διάβασε τη φράση αυτή ως γνωμικό του Χάλερ και του άρεσε, δίνοντάς της μια θετική έκφραση και όχι την δυνητική μορφή που εκφράζει η πρότυπη φράση του ποιήματος.

Χαρακτηριστικά ο συγγραφέας παρατηρεί στη σελίδα 137, «Χάρη στις ευκολίες που μας παρέχει η ψηφιοποίηση μεγάλου μέρους της γραμματείας του 18^{ου} αιώνα, είμαστε σε θέση να επιβεβαιώσουμε το γεγονός ότι το 1790, τη χρονιά δηλαδή του εκδόθηκε το *Φυσικής απάνθισμα*, η φράση του Χάλερ κατείχε πράγματι περίοπτη θέση ως “γνωμικό” στις γερμανόφωνες περιοχές». Έτσι κατόρθωσε με τη νέα τεχνολογία να εντοπίσει το «γνωμικό του Χάλερ» σε γερμανικά Άλμανακ. Μάλιστα, προσθέτει ότι ήδη από το 1788 η φράση του Χάλερ είχε τροποποιηθεί από τους φοιτητές του Πανεπιστημίου του Κιέλου στο πρώτο σκέλος της φράσης σε «‘wer frei denkt’ και όχι ‘wer frei darf denken’», δηλαδή όπως ακριβώς είναι η μετάφραση του Ρήγα “όποιος ελεύθερα συλλογάζεται” και όχι “όποιος έχει τη δυνατότητα να συλλογάζεται ελεύθερα”».

Έτσι, οι αμφιβολίες, που εκφράσαμε το 2018, πως μάλλον ο Ρήγας δεν θα είχε διαβάσει το ποίημα του Χάλερ, και πως κάπου αλλού θα βρήκε τη φράση ως «γνωμικό του Χάλερ», με την έρευνα του Δημήτρη Ψαρρά τεκμηριώνεται πως πράγματι ο Ρήγας θα διάβασε την φράση σε κάποιο γερμανικό Άλμανάκ της εποχής του και με την παρατηρητικότητα, που τον διέκρινε, την φράση αυτή την αξιοποίησε θαυμασία.

Αποτίμηση του έργου του Ρήγα

Ο συγγραφέας στη σελ. 155 κάνει αναφορά στις δυσκολίες αποτίμησης του έργου του Ρήγα επισημαίνοντας πως «Αυτό που δυσχεραίνει εδώ και τόσα χρόνια την αποτίμηση του έργου του Ρήγα είναι ακριβώς το γεγονός ότι το επαναστατικό του όραμα, ταυτισμένο με τις δημοκρατικές αρχές της Γαλλικής Επανάστασης και στηριγμένο στο ριζοσπαστικό ρεύμα του Διαφωτισμού, έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με τον τρόπο που συγκροτήθηκε το νέο ελληνικό κράτος και απέχει πολύ από όλες τις εκδοχές εθνικής ολοκλήρωσης που επικράτησαν στην εποχή μας τον 19^ο αιώνα, μετά την απελευθέρωση».

Θεωρούμε πως δυσχεραίνε τόσα χρόνια την αποτίμηση του λόγου του Ρήγα το γεγονός ότι από την ίδρυση του ελληνικού κράτους εγκαθιδρύθηκε η κληρονομική εξουσία της βασιλείας μέχρι και το 1974. Ο Ρήγας ήταν αντίθετος στην κληρονομική εξουσία και

¹⁴ Ρήγα Βελεστινλή, *Ο Ηθικός Τρίπους*, Βιέννη 1797, αναστατική επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλου, Αθήνα 2001, σελ. με’.

στους τίτλους ευγενείας. Του πνεύματος αυτού χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί, εκτός των άλλων, το γεγονός πως διδακτορική διατριβή για τον Ρήγα Βελεστινλή δεν εκπονήθηκε στα Ελληνικά Πανεπιστήμια κατά τον 20^ο αιώνα. Μόνο κατά τις δύο δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα εκπονήθηκαν τρεις διατριβές και αυτές σε άλλες Σχολές, Θεολογικής, Χαρτογραφίας, Ιστορίας των Επιστημών. Και κάτι πρόσφατο, σε Συνέδριο που διοργάνωσε το 2017 το Τμήμα Ιστορίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με θέμα «Έλλην-Ρωμιός-Γραικός: Συλλογικοί Προσδιορισμοί και Ταυτότητες», στη θεματολογία αγνοήθηκε ο Ρήγας, του οποίου τουλάχιστον ο *Θούριος* είχε τεράστια διάδοση και απήχηση στους σκλαβωμένους Έλληνες.

Για τις κρίσεις του Ιω. Φιλήμονα

Για τα αναγραφόμενα στις σελίδες 193-195 του βιβλίου σχετικά με τις κρίσεις του Ιωάννη Φιλήμονα για το Ρήγα Βελεστινλή και το έργο του, θέλουμε να παρατηρήσουμε πως καλό θα ήταν να είχε διαβαστεί το κείμενό¹⁵ μας, όπου αναιρούνται τα όσα αυθαίρετα και ατεκμηρίωτα υποστηρίζει ο Φιλήμων. Και ιδιαίτερα η διατυπωθείσα άποψη του Φιλήμονος, που την παραθέτει και ο συγγραφέας του βιβλίου, πως ο Ρήγας ήταν «κεκηρυγμένος κατά του Ιερατείου και των Προεστώτων: τα δύο ελαστικότερα όργανα κα τα σημαντικότερα στοιχεία του Έθνους». Παρόμοια επαναλαμβάνει ο συγγραφέας στη σελ. 157 του βιβλίου, «Το μεγαλύτερο αγκάθι που συναντά η παραδοσιακή ιστοριογραφία για τον Ρήγα είναι η αντίθετή του με τον ανώτερο κλήρο».

Όπως όμως γράψαμε και στην μνημονευθείσα μελέτη μας, η συστηματική έρευνά μας στα έργα του Ρήγα, (αυτή θα πρέπει να είναι πηγή των μελετών μας και όχι η όποια άποψη που διατυπώνεται από άλλους), πουθενά δεν διατυπώνει κάτι εναντίον του Ιερατείου, ούτε και εναντίον των προυχόντων. Η διαπίστωση αυτή, απεναντίας, δείχνει πόσο σώφρων και μεθοδικός ήταν ο Ρήγας στη συγκρότηση του στρατηγικού σχεδίου της επανάστασής του, στο οποίο ήθελε να συμπεριλάβει όλες τις δυνάμεις του έθνους, στον ένοπλο αγώνα για την απόκτηση της ελευθερίας και την δημιουργία στη συνέχεια της δημοκρατικής του πολιτείας¹⁶.

Εξάλλου, ο Φιλήμων μαζί με τον Περραιβό είναι οι πρωταίτιοι της αναγραφής πολλών αυθαίρετων και ατεκμηρίωτων απόψεών τους για τον Ρήγα και το έργο του, που έχουν καταχωριστεί στην ελληνική ιστοριογραφία και τώρα τις αποκαθαίρουμε με σχετικές συστηματικές μελέτες έχοντας ως οδηγό τα ίδια τα έργα του Ρήγα, όπως μάλιστα προτρέπει τον αναγνώστη και ο συγγραφέας Δημήτρης Ψαρράς στη σελ. 197, «να ξαναδιαβάσουμε τον Ρήγα και να ακούσουμε όσα μας λέει, ακόμα κι αν δεν ταιριάζουν με όσα θα θέλαμε. Στα κείμενα του βρίσκουμε τις απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα που απασχόλησαν τη σχετική ιστοριογραφία μέχρι σήμερα».

Και ακριβώς η τακτική αυτή ακολουθείται από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα εδώ και τριάντα χρόνια με τα κάθε πέντε χρόνια Διεθνή Συνεδριά της στη γενέτειρα του Ρήγα, καθώς και με την αυθεντική επανέκδοση των ολοκληρωμένων για πρώτη φορά *Απάντων* των έργων του Ρήγα Βελεστινλή και σε ψηφιακό δίσκο το 2007, ο οποίος διανεμήθηκε τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς από την εφημ. «*Ελευθεροτυπία*» σε πάνω από εκατό χιλιάδες αντίτυπα. Μια και ο συγγραφέας χρησιμοποιεί την επανέκδοση

¹⁵ Δημ. Καραμπερόπουλου, «Η άδικη κρίση του Ιω. Φιλήμονος για τον επαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 2000, σελ. 257-272 και σε ανάπτυπο.

¹⁶ Δημ. Καραμπερόπουλου, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2017.

των έργων του Ρήγα της Βουλής των Ελλήνων, επιμέλεια Πασχάλη Κιτρομηλίδη, άφησε ασχολίαστο τον τίτλο «Άπαντα τα ευρισκόμενα», μια και λείπουν από την επανέκδοση τα μισά σχεδόν από τα ευρισκόμενα έργα του Ρήγα: *Επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως, Χάρτα της Ελλάδος, Νέα Χάρτα της Βλαχίας, Γενική Χάρτα της Μολδοβίας* και εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Η συνθετική τακτική του Ρήγα

Μελετώντας τα έργα του Ρήγα παρατηρούμε να ακολουθήσε μια συνθετική τακτική με στοιχεία από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και αντίστοιχα από την ελληνική πνευματική κληρονομιά, όπως έχουμε καταδείξει σε σχετική μελέτη μας, που μνημονεύεται και στη σελ. 102 του βιβλίου¹⁷. Δεν ακολούθησε ο Ρήγας μονομερώς ούτε το ένα άκρο αποδεχόμενος άκριτα το φυσιοκρατικό, υλιστικό πνεύμα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ούτε το άλλο άκρο των Ελλήνων λογίων, που αρνούσαν ότι προερχόταν από τη Δύση. Με το ολοκληρωμένο στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του, ο Ρήγας υπερέβηκε το σχήμα «διαφωτιστών και αντιδιαφωτιστών», για το οποίο γίνεται λόγος στη σελ. 48 από τον συγγραφέα του βιβλίου. Γι' αυτό και ο Ρήγας είναι από τις μοναδικές φυσιογνωμίες του νεότερου Ελληνισμού και του Βαλκανικού χώρου και θα πρέπει να αποτελεί παράδειγμα στους σημερινούς Έλληνες να αποφεύγουν τον μιμητισμό, να εγκολπώνονται ό,τι καινούργιο μαζί με τα διαχρονικά, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, στοιχεία του ελληνισμού.

***

Ο συγγραφέας Δημήτρης Ψαρράς με τις έρευνές του, που περιέχονται στο παρουσιαζόμενο βιβλίο του, συνέβαλε αποφασιστικά στην διαλεύκανση ορισμένων θεμάτων του *Φυσικής απάνθισμα* και ιδιαίτερα για το πρότυπο του «γνωμικού του Χάλερ», «Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά». Με ενθουσιασμό δεχθήκαμε τα αποτελέσματα αυτά, που προστίθενται στα όσα εδώ και τρεις δεκαετίες έχουν παρουσιαστεί και οι έρευνές του θα μνημονεύονται στις μελέτες για τον Ρήγα Βελεστινλή.

¹⁷ Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ελληνικός και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός: Η συνθετική του διάσταση στο έργο του επαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου: Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, εκδ. Αρχονταρίκι, Αθήνα 2016, σελ. 367-390.